

СЕМАНТИЧНІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ В
СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Тетяна НОВІКОВА,

Буковинський державний медичний університет,
t_novikova1982@ukr.netSEMANTIC CHURCH SLAVICISMS IN THE
MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Tetiana NOVIKOVA,

Bukovynian State Medical University,
ORCID 0000-0003-0210-6629.

Tatiana Novikova. Semantic Church Slavisms in the modern Ukrainian language. The article examines and analyzes the words attested in the dictionaries of the Ukrainian language and whose meanings, in our opinion, came from the Church Slavonic language, although etymological dictionaries do not indicate their Church Slavonic origin, but fix as Proto-Slavic.

The purpose of the work is to collect and systematize Church Slavonic languages used in the modern Ukrainian language, to characterize their representation in its main dictionaries; to single out words whose meanings, in our opinion, came from the Church Slavonic language. **The relevance of the article stems** from the need for a comprehensive analysis of Church Slavonic, which is an organic component of the Ukrainian language. The urgency of this issue in modern Ukrainian linguistics is due not only to its lack of coverage and some fragmentation of the results achieved, but also to the fact that in addition to linguistic and historical and cultural aspects, it has a certain rehabilitation focus. **The results of the research stems** from the need for a comprehensive analysis of Church Slavonic, which is an organic component of the Ukrainian language. The urgency of this issue in modern Ukrainian linguistics is due not only to its insufficient coverage and a certain fragmentation of the results, but also to the fact that in addition to linguistic, historical and cultural aspects, it has a certain rehabilitation orientation. The following **scientific methods** were used in the study: the descriptive method, the method of quantitative calculations, the method of comparison, the method of linguistic observation and classification. **The scientific novelty** of the obtained results is that for the first time in Ukrainian linguistics a comprehensive lexical and semantic analysis of Church Slavonic was carried out, a group of semantic Church Slavonic was identified, which allows to determine the place languages in Ukrainian.

Conclusions. We recorded 590 such words: 355 tokens, whose semantics denote various *religious* and *biblical* concepts, and which are listed in dictionaries of the Church Slavonic language, but etymological dictionaries are not recorded as coming from the Church Slavonic language or through it, and 235 tokens describing various *non-church concepts*, often used in the biblical text, and recorded in dictionaries of the Church Slavonic language. With the adoption of Christianity, in our opinion, they could come into the literary and written language of Kievan Rus not directly from the Proto-Slavic language, as evidenced by etymological dictionaries, but through Church Slavonic. The results of the work show that discussions on the emergence of Church Slavonic in the Ukrainian language continue among industry experts and linguists.

Key words: Church Slavicism, Church Slavonic vocabulary, lexicography, semantics, Ukrainian language, lexical unit.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Найдавніші запозичення в українській мові постійно викликають інтерес у лінгвістів, адже використання церковнослов'янських слів тісно пов'язане з духовною культурою народу. Саме тому сьогодні зростає зацікавлення цією групою слів і в лінгвістичному, і в історичному, і в культурологічному аспектах. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. – відновлення релігійно-церковних традицій як одного із визначальних чинників українського культурно-національного відродження й, зокрема, відновлення важливої сфери духовного життя етносу, що зумовило підвищений інтерес до вивчення проблем функціонування лексики, пов'язаної з цією сферою, а саме – церковнослов'янських слів, входження яких у лексичну систему сучасної української мови є наслідком процесів міжмовної взаємодії, що тривала на українських землях ще від часів Київської Русі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовознавців (Л. Булаховського, І. Вагилевича, А. Кримського, І. Огієнка, В. Сімовича, М. Трубецького, Б. Успенського, О. Шахматова) уже

давно цікавлять питання взаємозв'язку церковнослов'янської та української мов, а також репрезентації церковнослов'янських слів у сучасній українській мові. Зокрема, чимало сучасних учених (М. Алейренко, Л. Гнатюк, О. Горбач, І. Ісиченко, С. Корнієнко, С. Лісняк, Г. Межжеріна, Т. Мороз, В. Німчук, Ю. Осінчук, Г. Півторак, Н. Пуряєва, В. Русанівський, П. Сігалов, М. Скаб, А. Стаменова, Л. Ткач, О. Ткаченко, Л. Устюгова, О. Чмир, Ю. Шевельов, Л. Шевченко, О. Шимко, М. Юрковський та ін.) досліджують проблеми функціонування церковнослов'янських слів в українській мові та виникнення і розвитку церковнослов'янської мови в Україні.

Елементи системного підходу до історико-морфологічних явищ церковнослов'янської мови простежуємо у працях О. Безпалька, В. Борковського, Л. Булаховського, Ф. Буслаєва, О. Востокова, Я. Головацького, М. Жовтоброуха, В. Журавльова, В. Колесова, П. Кузнецова, С. Куриловича, М. Максимовича, Ф. Мареша, А. Мейє, Р. Нахтігала, П. Сігалова, І. Срезневського, Л. Устюгової, Г. Хабургаєва, Ю. Шевельова та ін.

Однак незважаючи на те, що існує чимало наукових розвідок, у яких досліджено зв'язок церковнослов'янської мови з українською, вплив однієї мови на іншу, частково репрезентацію церковнослов'янських одиниць у лексичній системі української, проблема вивчення цього пласта лексики, зокрема його обсягу та місця в лексичній системі української мови, залишаються актуальними й сьогодні.

Отже, **мета роботи** – зібрати та систематизувати церковнослов'янізми, використовувані в сучасній українській мові, охарактеризувати їх репрезентацію в основних її словниках; виокремити слова, значення яких, на нашу думку, прийшли з церковнослов'янської мови. **Актуальність** розвідки випливає з потреби комплексного аналізу церковнослов'янзмів, які є органічним складником української мови. Актуальність цієї проблематики в сучасному українському мовознавстві зумовлена не лише недостатнім її висвітленням і певною фрагментарністю досягнутих результатів, а й тим, що крім мовознавчих та історико-культурних аспектів, вона має певну реабілітаційну спрямованість. У дослідженні використано такі **наукові методи**: основними в роботі є описовий метод – для відбору та інтерпретації фактичного матеріалу, а також метод кількісних підрахунків – для визначення частотних характеристик мовних одиниць. Використано прийом зіставлення – для аналізу, синтезу й узагальнення наукових теорій, структури й семантики лексичних одиниць української та церковнослов'янської мов. Застосовано методику лінгвістичного спостереження та класифікації – для поділу мовних явищ на окремі групи на основі диференційних ознак через узагальнення. **Наукова новизна** отриманих результатів полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві здійснено комплексний лексико-семантичний аналіз церковнослов'янзмів, зокрема виокремлено групу семантичних церковнослов'янзмів,

що дає змогу визначити місце церковнослов'янської лексики в системі сучасної української мови та вплив церковнослов'янської мови на українську.

Джерельною базою дослідження слугували словники української мови ХХ–ХІХ ст.: “Словарь української мови” у 4 т. за ред. Б. Грінченка¹, “Словник української мови” в 11 т.² (далі – СУМ 11), “Великий тлумачний словник сучасної української мови” за ред. В. Бусела³ (далі – ВТССУМ), “Словник української мови” в 20 т.⁴ (далі – СУМ 20) та “Етимологічний словник української мови”⁵.

Підставою для віднесення зафіксованих лексем до церковнослов'янзмів є наявність їх у таких словниках: “Полный церковно-славянский словарь (со внесением вь него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)” Г. Дяченка⁶, “Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)” за ред. Р. Цейтлін, Р. Вечерки та Е. Благової⁷, “Словник старослов'янсько-український” Л. Белея та О. Белея⁸, “Slovník jazyka staroslověnského: lexicon linguae palaeoslovenicae” за ред. Й. Курца⁹, а також вказівка на таке походження в етимологічних словниках – насамперед в “Етимологічному словнику української мови”¹⁰, “Этимологическом словаре славянских языков” за ред. О. Трубачова¹¹, “Этимологическом словаре русского языка” М. Фасмера¹², “Этимологическом словаре русского языка” О. Преображенського¹³, “Историко-этимологическом словаре современного русского языка” П. Черних¹⁴, “Этимологическом словаре русского языка” Г. Циганенко¹⁵.

Виклад основного матеріалу. Серед зібраного фактичного матеріалу засвідчено чимало слів, значення яких, на нашу думку, прийшли з церковнослов'янської мови, хоча етимологічні словники не вказують на їх церковнослов'янське походження, а фіксують як праслов'янські.

Так, у працях науковців знаходимо тезу, що

¹ Hrinchenko B. Slovar' ukrajins'koyi movy: v 4 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 4 v.], Kyiv: AN URSR, 1958–1959, Vol. 1–4 [in Ukrainian].

² Biliodid I. Slovnyk ukrajins'koyi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 v.], Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980, Vol. 1–11 [in Ukrainian].

³ Busel V. Velykyi tлумачnyy slovnyk suchasnyj ukrajins'koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language], Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980 [in Ukrainian].

⁴ Rusaniv's'kyy V. Slovnyk ukrajins'koyi movy: v 20 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 20 v.], Kyiv: Naukova dumka, 2010–2021, Vol. 1–12 [in Ukrainian].

⁵ Melnychuk O. S., Bilodid I. K., Kolomiyets V. T., Tkachenko O. B. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t. [Etymological dictionary of Ukrainian language: in 6 v.], Kyiv, Naukova dumka, 1982–2012, Vol. 1–6 [in Ukrainian].

⁶ D'achenko H. Polnyy tserkovno-slav'anskiy slovar' (so vn'es'enyem v n'evo vazhn'eyshyh dr'evn'e-russkikh slov i vyrazheniy) [Full Church Slavonic dictionary (with the introduction of important Old Russian words and sayings)], M., Otchiy dom, 2001, 1120 p. [in Russian]

⁷ Tseyylin R., Vecherka R., Blagova E. Staroslav'anskiy slovar' (po rukopis'am X–XI v'ekov) [Old Church Slavonic Dictionary (based on manuscripts of the X–XI centuries)], Moskva: Russkiy yazyk, 1994, 842 p. [in Russian].

⁸ Beley L. Staroslovyans'ko-ukrajins'kyy [Old Slavonic-Ukrainian dictionary], L'viv: Svichado, 2001, 332 p. [in Ukrainian].

⁹ Kurz J., Hauptová Z. Slovník jazyka staroslověnského: lexicon linguae palaeoslovenicae [Slovník of the Old Church Slavonic language: lexicon linguae palaeoslovenicae], Praha: Akademia, 1966–1997, Vol. 1–4 [in Czech].

¹⁰ Melnychuk O. S., Bilodid I. K., Kolomiyets V. T., Tkachenko O. B. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy..., op. cit., Vol. 1–6 [in Ukrainian].

¹¹ Trubachov O. Etimologicheskii slovar' slav'anskih yazykov: praslav'anskiy leksicheskiy fond [Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund], Moskva: Nauka, 1974–2003, Is. 1–30 [in Russian].

¹² Fasmer M. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 4 t. [Etymological Dictionary of the Russian Language: in 4 v.], Moskva: Progress, 1986–1987, Vol. 1–4 [in Russian].

¹³ Pr'eobrazhenskiy A. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 3 t. [Etymological Dictionary of the Russian Language: in 3 v.], Moskva: Tipografiya G. Lissnera i D. Sovko, 1910–1914, Vol. 1–3 [in Russian].

¹⁴ Chernych P. Istoriko-etimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 2 t. [Historical and Etymological Dictionary of the Russian Language: in 2 v.], Moskva: Russkiy yazyk, 1999, Vol. 1–2 [in Russian].

¹⁵ Tsygan'enko G. Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka: v 4 t. [Etymological Dictionary of the Russian Language: in 4 v.], Kyiv: Rad'ans'ka shkola, 1970, 599 p. [in Ukrainian].

церковнослов'янськими, які походять із праслов'янської, є такі слова, як *святий*^{16,17,18,19}, *суєта*, *тайнство*, *образ*, *кадити*, *Творець*²⁰, *приятель*, *братство*, *учитель*, *гордия*, *святиня*, *неопалимий*²¹, *заповідь*, *трудолюбивий*²², *багрянця*, *безмірний*, *зачаття*, *іменитий*, *казання*, *клич*, *купина*, *ложе*, *люб'язний*, *старець*, *судьба*^{23,24}, *блязнь*, *блязнити* “спокусити”, *веліти*, *многий*, *ректи*, *хула*²⁵, *десниця*, *рам'я*, *утроба*, *уста*, *чересла*, *муж*, *скопець*, *помазаник*, *скрижаль*, *твердиня*, *чертог*, *пустошити*²⁶, *Бог*, *гріх*, *уста*²⁷ та ін.

Як зазначає І. Огієнко, головні релігійні терміни в нас були ще задовго до християнства, і нова грецька віра не змогла їх вилучити із всенародного вжитку й замінити новими грецькими. Старі наші релігійні терміни набирали нового християнського значення, але за формою залишилися незмінними²⁸. Такі лексеми, слідом за М. Шанським²⁹ та А. Бурячком³⁰, називаємо семантичними церковнослов'янськими.

Ми зафіксували 590 слів, які за етимологічними словниками походять не з церковнослов'янської, а з праслов'янської мови. Проте окремі їхні значення, зокрема релігійно-церковного характеру, на наш погляд, прийшли з церковнослов'янської мови або за її посередництва, а не прямо з праслов'янської. Так, лексеми *Бог* та *гріх*, у значеннях *бог* – “згідно з

політеїстичними віруваннями кожна з кількох або багатьох безсмертних істот, наділених надприродною могутністю, які зазвичай є предметом поклоніння”³¹ та *гріх* – “поганий вчинок; те, що не дозволено”, – очевидно, й прийшли з праслов'янської мови, як і фіксують етимологічні словники. Однак інші значення цих лексем: *Бог* – “бібл. (з вел. літери), Творець і Володар Всесвіту, усього суцього, який керує світом”, “заст., зображення Бога чи церковних святих; ікони, образи”³² та *гріх* – “рел., порушення релігійно-моральних догм, настанов та ін.”³³, – на нашу думку, прийшли за посередництва церковнослов'янської мови.

Виокремлення таких значень релігійно-церковного та біблійного характеру можна простежити в СУМ 20, чого не спостерігаємо в попередніх словниках – СУМ 11 та ВТССУМ. Для залучення біблійної лексики в СУМ 20 створено автоматизований конкорданс, оснований на цитованому тексті Біблії в перекладі І. Огієнка, та комп'ютерну інструментальну лексикографічну систему “Біблійний СУМ”, у якій представлено біблійну лексику згідно з принципами СУМ 20. Це дало змогу ввести значний масив лексики, відсутньої в СУМ 11 та ВТССУМ, змінити велику кількість дефініцій, доповнити семантичну структуру багатьох лексем, значно розширити ілюстративну базу,

¹⁶ Shanskiy N. M. Kurs istorii russkogo yazyka: v 3 t. [Course in the history of the Russian language], SPb., 1911–1912, Vol. 2, P. 188 [in Russian].

¹⁷ Mats'ko L. I., Mats'ko O. M., Sydorenko O. M. Stylistyka ukraïns'koyi movy [Stylistics of the Ukrainian language], Kyiv: Vyshcha shkola, 2003, P. 114 [in Ukrainian].

¹⁸ Al'efirenko N. F. “Staroslav'anizmy v leksiko-fraz'eologicheskom kontinuum'e vostochnoslav'anskih yazykov” [Old Slavonic in the lexical and phraseological continuum of East Slavic languages], *Zbornik Matitse Srpske za slavistiku sv'etska 56–57 (zakl'uchen je 30 decembra 1999)* [Collection of Matica srpska for Slavic Studies Volume 56–57 (concluded on December 30, 1999)]: el'ektronsko izdaniye, Zayednichki podukhvat Matitse Srpske, Projekta Pastko – Biblioteche srpske culture na Internetu i TIA Yanus, P. 59 [in Bulgarian].

¹⁹ Yurkovskiy M. “Tserkovnoslavianizmy v yazyk'e Tarasa Shevchenko” [Church Slavicism in the language of Taras Shevchenko], *Kirilo-Metodiyevit'e traditsiyi v slav'anskii'e yezytzi: pervy polsko-bolharski sbornik* [Cyril and Methodius traditions in the Slavic language: The first Polish-Bulgarian collection], Sofiya: Sofiyski un-“Klim'ent Okhridski”, 1985, P. 295 [in Bulgarian].

²⁰ Shanskiy N. M. Kurs istorii russkogo yazyka..., op. cit., Vol. 2, P. 188.

²¹ Ponomariv O. D. Stylistyka suchasnoyi ukraïns'koyi movy [Stylistics of the modern Ukrainian language], Kyiv: Lybid', 1993, P. 77 [in Ukrainian].

²² Mats'ko L. I., Mats'ko O. M., Sydorenko O. M. Stylistyka ukraïns'koyi movy..., op. cit., P. 114.

²³ Stamenova A. “Davn'obolhars'ka leksychna spadshchyna v suchasniy ukraïns'kiy movi” [Ancient Bulgarian lexical heritage in the modern Ukrainian literary language], *Problemy slovyanoznavstva: zbirnyk naukovykh prats'* [Problems of Slavic Studies: a collection of scientific papers], Lviv: Vydavnytstvo LNU imeni I. Franka, 2005, Is. 55, P. 230–234 [in Ukrainian].

²⁴ Stamenova A. “Deyaki sposterezhennia nad leksychnymy starobolharyzmamy v suchasniy ukraïns'kiy literaturniy movi” [Some observations on lexical Old Bulgarianisms in the modern Ukrainian literary language], *Movoznavstvo: materialy V konhresu Mizhnarodnoyi asotsiatsiyi ukraïnistiv: zbirnyk naukovykh statey* [Linguistics: materials of the V Congress of the International Association of Ukrainians: a collection of scientific articles], Chernivtsi: Ruta, 2003, P. 50–52 [in Ukrainian].

²⁵ Moroz T. V., Tarnovets'ka-Tkach L. O. “Do indyvidual'noyi kharakterystyky perekladachiv Yevanheliya u zaluchenni leksychnykh dzherel ukraïns'koyi movy (Pylyp Morachevs'kyi, Panteleymon Kulish, Ivan Ohiyenko)” [To the individual characteristics of the translators of the Gospel in the involvement of lexical sources of the Ukrainian language (Philip Morachevsky, Panteleimon Kulish, Ivan Ogienko)], *Naukovi zapysky NaUKMA* [Proceedings NaUKMA], K.: Vydavnychyy dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiya”, 2006, Vol. 60: Filolohichni nauky, P. 23–24, 29, 31–33 [in Ukrainian].

²⁶ Moroz T. Leksychna perekladiv knyh Sviatoho Pys'ma u konteksti rozvytku ukraïns'koyi literaturnoyi movy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Vocabulary of translations of books of Scripture in the context of the development of the Ukrainian literary language in the second half of the nineteenth – early twentieth century], *Extended abstract of candidate's thesis*, Chernivtsi: Ruta, 2007, P. 8–9 [in Ukrainian].

²⁷ Yurkovskiy M. “Tserkovnoslavianizmy v yazyk'e Tarasa Shevchenko” [Church Slavicism in the language of Taras Shevchenko], *Kirilo-Metodiyevit'e traditsiyi v slav'anskii'e yezytzi: pervy polsko-bolharski sbornik* [Cyril and Methodius traditions in the Slavic language: The first Polish-Bulgarian collection], Sofiya: Sofiyski un-“Klim'ent Okhridski”, 1985, P. 295 [in Bulgarian].

²⁸ Ohiyenko I. I. Dokhrystians'ki viruvannia ukraïns'koho narodu [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people], Kyiv: AT “Oberehy”, 1992, P. 85 [in Ukrainian].

²⁹ Shanskiy N. M. Ocherki po russkomu slovoobrazovaniyu i leksikolohiyi [Essays on Russian word formation and lexicology], Moskva: Uchp'edgiz, 1959, P. 185–186 [in Russian].

³⁰ Suchasna ukraïns'ka literaturna mova, za red. I. K. Bilodida [Modern Ukrainian literary language], K.: Naukova dumka, 1973, P. 123 [in Ukrainian].

³¹ Slovnyk ukraïns'koyi movy: v 20 t., za red. Rusanivs'koho V. M. [Dictionary of the Ukrainian language: in 20 v.], Kyiv: Naukova dumka, 2010–2021, Vol. 1, P. 569 [in Ukrainian].

³² Slovnyk ukraïns'koyi movy: v 20 t., za red. Rusanivs'koho V. M..., op. cit., Vol. 1, P. 569 [in Ukrainian].

³³ Busel V. T. Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnyy ukraïns'koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language], Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980, P. 198 [in Ukrainian].

якої не було в СУМ 11.

У передмові до СУМ 20 зазначено, що створення “Біблійного СУМ” було непростим завданням, оскільки Біблія – це унікальний світ, де відомі нам слова, повернуті до системи біблійних тем та ідей, мають специфічні значення. І якщо семантику більшості слів мови формує найближче текстове оточення (словосполучення, речення), то біблізми, а серед них і церковнослов’янзми, є дуже місткими й багатовимірними поняттями, які набувають обертонів смислу на тлі всієї текстової структури Святого Письма, адже через них отримують мовну реалізацію провідні біблійні мотиви й теми. Для правильного формулювання тлумачень слів Святого Письма, як зауважують укладачі словника, крім знання його тексту, потрібна велика кількість теологічних словників, енциклопедій, досліджень із герменевтики, екзегетики, тематичних біблійних симфоній, коментарів біблійних текстів. Адже без спеціальних знань такі біблійні поняття, як, наприклад, віра, спасіння, гріх, покаєння, святість, праведність, правильно не витлумачиш³⁴. Як зазначено в СУМ 20, ці слова, адаптовані мовною практикою, набули вже інших значень, які сприймають як загальномовні. Наприклад, ключове поняття Біблії – *віра* – у СУМ 20 доповнили таким значенням: *Віра* – 3. *бібл.* Дар Бога людині, завдяки якому встановлюється її зв’язок з Богом. // Визнання існування Бога. // Те або інше релігійне вчення, віровизнання³⁵, – яке, на нашу думку, прийшло з церковнослов’янської мови.

Ми зафіксували 355 лексем, що своєю семантикою позначають різні *релігійно-церковні* та *біблійні поняття* і які зазначені в словниках церковнослов’янської мови, однак етимологічними словниками не зафіксовані як такі, що прийшли з церковнослов’янської мови або за її посередництва. Звичайно етимологічні словники фіксують їх як праслов’янські з походження: *блуд* “невірність Богу” – *блждь*, *Бог* – *Богъ*, *божество* – *божество*, *брат* “член релігійного братства” – *братъ*, *братія* “ченці” – *братиа*, *вечерня* – *всчерна*, *віра* – *вѣра*, *Вишній* “Бог” – *Вишній*, *вінець* “корона під час обряду вінчання” – *вѣнецъ*, *віра* “визнання існування Бога” – *вѣра*, *гасило* “щипці для гасіння свічок у церкві” – *гасило*, *говіти* – *говѣти*, *Господь* – *Господь*, *гріх* – *грѣхъ*, *десятина* – *десатина*, *дух* – *духъ*, *душа* – *душа*, *заутреня* – *заутерна*, *заповідь* – *заповѣдъ*, *кадило* – *кадило*, *каятися* – *каятиса*, *купіль* – *купѣль*, *лик* “зображення святого на іконах” – *ликъ*, *лукавий* – *лукавий*, *молебень* – *молебень*, *молтва* – *молитва*, *мученик* – *мѣченикъ*, *небо* “місце перебування Бога, ангелів” – *небо*, *обіт* – *обѣтъ*, *образ* “ікона” – *образъ*, *палиця* “частина облачення вищого духовництва” – *палица*, *папереть* – *папереть*, *патериця* – *патерицы*, *пекло* – *пекло*, *плащаниця* – *плащаница*, *подвижник* – *подвижникъ*, *посох* – *посохъ*, *притвор* – *притворъ*,

проповідь – *проповідь*, *Отець* – *Отець*, *риза* – *риза*, *рай* – *рай*, *рака* – *рака*, *святці* – *святцы*, *служебник* – *служебникъ*, *старець* “літній монах, пустельник” – *старецъ*, *страсть* “вечірне богослужіння” – *страсть*, *таїнство* – *таинство*, *Творець* – *Творець*, *требник* – *требникъ*, *утреня* – *оутреня*, *чаша* “потир” – *чаша*, *чернець* – *чернецъ*, *юродивий* – *юродивый* та ін.

Серед аналізованих слів засвідчено 235 лексем, що описують різні *нецерковні поняття*, часто вживані в біблійному тексті й зафіксовані словниками церковнослов’янської мови. З прийняттям християнства, на нашу думку, вони могли прийти в літературно-писемну мову Київської Русі не прямо з праслов’янської мови, як свідчать етимологічні словники, а через церковнослов’янську: *вергати* – *вергати*, *ветхий* – *ветхий*, *витія* “оратор” – *витіа*, *всує* – *всѣе*, *гордия* – *гордына*, *даяння* “пожертва” – *дааніє*, *дерзати* – *дерзати*, *десниця* – *десница*, *дєрзати* – *дєрзати*, *дєсниця* – *дєсница*, *досаждати* – *досаждати*, *живит* “життя” – *животъ*, *житіє* – *житіє*, *зело* – *зѣло*, *зрїти* “бачити” – *зрѣти*, *лжа* – *лжа*, *лїпота* – *лѣпота*, *мзда* – *мзда*, *милость* – *милость*, *місто* “ніби, наче, немов” – *мѣсто*, *мста* – *мста*, *нагий* – *нагій*, *нищий* “бідний” – *нищий*, *обличитель* – *обличитель*, *облобизати* – *облобызати*, *одяння* – *одѣаніє*, *одр* – *одръ*, *оний* – *онъ*, *она*, *оно*, *паки* – *паки*, *перса*, *перси* – *перси*, *перст* – *персть*, *персть* – *персть*, *плоть* – *плоть*, *почтити* – *почтити*, *прісно* “вічно, завжди” – *присно*, *ректи* – *ректи*, *смирений* – *смирений*, *судія* – *судіа*, *суєта* – *суєта*, *твар* – *тварь*, *твердь* – *твердь*, *уста* – *оуста*, *утроба* – *оутроба*, *хоругва* – *хоругвь*, *хула* – *хула*, *царствіє* – *цартствіє*, *чадо* – *чадо*, *червлений* – *червленный*, *яко* – *ако* та ін.

Зауважимо, що Л. Булаховський пише про належність до церковнослов’янської мови віддієслівних слів, що закінчуються на *-вергати* / *-вергнути*: *відвергати* / *відвергнути*³⁶, В. Німчук елемент слова *присно* вважає церковнослов’янським³⁷.

Отже, *семантичні церковнослов’янзми* – це слова, що прийшли з праслов’янської мови й існували до кінця X ст. з певними значеннями, а з прийняттям християнства завдяки церковнослов’янській мові набули дещо іншого змісту або інших семантичних відтінків, наприклад, лексема *Бог* набула відтінку, властивого християнській церкві – як єдиний Бог Всесвіту³⁸, *заповідь* – “*рел.*, біблійний або євангельський вислів-наказ, вислів повчання морально-побутового характеру”³⁹, *купіль* – “*церк.*, посудина з водою, в яку опускають дитину при церковному обряді хрещення”⁴⁰, *молитися* – “звертатися до Бога, до святих з проханням, подякою; показувати слова молитви”⁴¹, *образ* (мн. *образи*) – “те саме, що *ікона*”⁴², *отець* – “*церк.*, титул служителів культу, а також форма звертання до них”⁴³.

Окремі значення слів варто було б внести до

³⁴ Slovnyk ukrajyns’koyi movy: v 20 t., za red. Rusaniv’s’koho V. M..., op. cit., Vol. 1, P. 26 [in Ukrainian].

³⁵ Ibidem.

³⁶ Bulakhov’s’kyu L. A. “Ukrayyns’ka mova” [Ukrainian language], *Vybrani pratsi: v 5 t.* [Selected works: in 5 vol.], Kyiv: Naukova dumka, 1977, Vol. 2, P. 434 [in Ukrainian].

³⁷ Nimchuk V. V. “Ivan Pul’uy – pershyu perekkladach molytov suchasnoyu ukrajyns’koyu movoyu” [Ivan Pulyuy is the first translator of prayers in modern Ukrainian], *Bibliya i kul’tura: zbirnyk naukovykh statey*, za red. A. Ye. N’amsu [The Bible and Culture: a collection of scientific articles, ed. A. Ye. Niamtsu], Chernivtsi: Ruta, 2000, Is. 1, P. 177 [in Ukrainian].

³⁸ Busel V. T. Velykyu tлумachnyy slovnyk suchasnjiy ukrajyns’koyi movy ..., op. cit., P. 58.

³⁹ Ibidem, P. 320.

⁴⁰ Ibidem, P. 473.

⁴¹ Ibidem, P. 537.

⁴² Ibidem, P. 648.

⁴³ Ibidem, P. 689.

тлумачних словників української мови. Так, вважаємо, що семантика лексичної одиниці *братство*, наявна в словнику Г. Дяченка як “собрание или союзъ братій, особенно общество монашествующихъ”⁴⁴ і відсутня в усіх сучасних словниках української мови, властива цій лексемі й на синхронному зрізі. Подібна ситуація і з калькованим словом *буття*, яке в сучасній мові теж має значення: “**Бытіє** – названіє першої книги Бытія”⁴⁵.

Отже, у словниках сучасної української мови існує чимало слів з релігійно-церковною семантикою, що походять з праслов’янської мови. На нашу думку, слова з праслов’янської мови набули релігійно-церковного значення вже в церковнослов’янській мові, зважаючи на те, що ці запозичення, очевидно, призначалися насамперед для використання їх у церковній сфері. Стосовно лексем з нецерковними значеннями, думаємо, що вони утвердилися саме завдяки церковнослов’янській мові, оскільки всі вони широко використовувалися в біблійних текстах і зафіксовані словниками церковнослов’янської мови.

Висновки та перспективи майбутніх досліджень.

Отже, входження церковнослов’янзмів у лексичну систему сучасної української мови є наслідком складних процесів міжмовної взаємодії, які тривали на українських землях ще від часів Київської Русі. Церковнослов’янські запозичення адаптувалися до фонетико-граматичної та семантико-словотвірної системи української мови.

Зазначимо, що вплив церковнослов’янської мови на українську відбувався постійно, хоч і мав функціонально вибіркового характеру. Відносини між церковнослов’янською та українською мовами сприяли швидкому поширенню церковнослов’янзмів на теренах сучасної України.

Церковнослов’янська лексика, за етимологічними словниками, потрапляла в українську мову різними шляхами: прямо з церковнослов’янської мови або через літературно-писемну мову періоду Київської Русі,

запозичувалася з церковнослов’янської мови за посередництва інших мов – через російську, чеську та словацьку, або, навпаки, запозичувалася з інших мов – з грецької, латинської, тюркської, гебрайської, польської – за посередництва церковнослов’янської.

За нашими спостереженнями, чимало значень і релігійно-церковних (*відпущення* – “церк., прощення гріхів”, *віра* – “рел., визнання існування Бога, переконання в реальному існуванні чогось надприродного”), і нерелігійних (*всує* – “ц.-с., марно, даремно”, *десниця* – “заст., книжн., уроч., права рука, а також рука взагалі”, *житіє* – “2. ірон., рідко, життя” та ін.), очевидно прийшли в українську мову через церковнослов’янську, а не прямо з праслов’янської, як це фіксують етимологічні словники. Такі слова й називаємо *семантичними церковнослов’янзмами*.

Перспективу дослідження бачимо у вивченні функціонування церковнослов’янзмів на матеріалі текстів різних стилів, а також у дослідженні впливу церковнослов’янської мови на українську у сфері морфології та синтаксису.

Новікова Тетяна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету. Автор понад 30 наукових праць. Наукові інтереси: формування духовності учнів на уроках української мови; церковнослов’янзми в сучасній українській мові.

Novikova Tetiana – Candidate of Philology, Lecturer of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of Bukovinian State Medical University. Author of more than 30 scientific papers. Scientific interests: formation of students' spirituality in the Ukrainian language lessons; Church Slavonic in modern Ukrainian.

Received: 10.04.2022

Advance Access Published: June, 2022

© T. Novikova, 2022

⁴⁴ Polnyy tserkovno-slav’anskiy slovar’ (so vn’es’enyem vo n’eho vazhnyshikh dr’evn’e-russkikh slov i vyrazheniy, sost. G. D’yachenko [Complete Church Slavonic Dictionary (with the introduction of the most important Old Russian words and expressions), comp. G. Dyachenko], M.: Otchiy dom, 2001, P. 59 [in Russian].

⁴⁵ Ibidem, P. 63.